

OSMANLI NORMATİF İKTİSADİ YAPISININ İÇ VE DIŞ KAYNAKLI BOZULMA NEDENLERİ

Yusuf Kemal ÖZTÜRK*

ÖZET

Onaltıncı yüzyıldan itibaren gelişen merkantilizm, üretim ilişkilerini değiştirmekle birlikte, toplumun yeniden örgütlenmesini de sağlamıştır. Ticaret hayatının gereklerine uygun örgütlenme sürecinde, ekonomik gelişme feodal üretim ilişkilerini bozarak, kapitalizme giden yolu açmıştır. Bu kapitalizm, İhracatı artırma yönünde izlenen politika sonucu yeni pazarlar bulma girişimi şeklinde gerçekleşirken, üçüncü dünya ülkelerine mal akışıyla birlikte, kapitalizm de ihraç edilmeye başlanmıştır. Üretim artışı sonucu ortaya çıkan hammadde ihtiyacı da, üçüncü dünya ülkelerine yönelimi artırmıştır. Bu sürecin uzun vadede Osmanlı Devletini ilgilendiren kısmı yayılan kapitalizmin ulusal devletlerin oluşmasını sağlamasıdır. Bu teknolojik gelişmelerin neden olduğu Avrupa kaynaklı yayılma politikası Osmanlı devletini etkilemiştir. İlginçtir ki, Avrupa’da bilim devriminin yaşandığı yüzyıl, Osmanlı Devleti için bu normatif değerlerin sarsılmaya başladığı yüzyıl olmuştur. Osmanlı devleti onyedinci yüzyılın sonlarından, ondokuzuncu yüzyılın başına kadar bu değerleri korumaya çalışırken, Avrupa’nın yayılma politikasına yenik düşmüştür. Bu Osmanlı ekonomi sisteminin sonunu getirmiştir. Bu çalışmada iç ve dış etkiler sonucu Osmanlı normatif iktisadi değerlerinin çözülme süreci irdelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı İmparatorluğu, İktisadi Sistem, Tımar Sistemi, Kapitalizm, Normatif Değerler.

The Reasons of Endogeneous and Exogeneous Deterioration of Financial Structure in Ottoman Normative

ABSTRACT

Mercantilism having been developed since the 16th century has caused the society to be reorganized besides changing production relations. During the organisation period which complied with the requirements of business life, the economic development led the way to capitalism, damaging feudal production relations. While capitalism was existing to find new markets because of the results of the policy followed to increase the export, it was started to be exported to the undeveloped countries with the product sales. The need of raw material emerged with the result of production increment also increased intensions towards undeveloped countries. In the long term the part of this period which interests the Ottoman State is that the spreading capitalism has caused national states to occur. The spreading policy, originated from Europe, caused by these technological developments effected Ottoman State. It is interesting that it was the century when the normative values in Ottoman State started to be weakened while it was the century of science revolution in Europe. While Ottoman State was trying to protect these values from the end of 17th century till the beginning of 19th century, it was defeated by the European spreading policy. And this eradicated the Ottoman State's finance system. In this study disintegration period of financial values in Ottoman Normative outcoming of external and internal influences will be studied.

Keywords: Ottoman Empire, financial System, Grooming System, Capitalism, Normative Values.

* Yrd.Doç.Dr. Amasya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu, ykozturk@amasya.edu.tr

1. Giriş

“Klasik Osmanlı” dönemi, devletin gücünün zirvesine ulaştığı onaltıncı yüzyılın sonlarına kadar geçen dönemi kapsamaktadır (Pamuk, 1990: 31). Bu dönem aynı zamanda, özellikle ekonomik açıdan, çözülmeye önceki geniş bir yapıyı oluşturur. Her ne kadar zaman zaman kırılmalar görülse de, otoriter bir yönetim desteğinde uzun süre geçerliliğini korumuştur. Bu şekilde bakıldığında onyedinci yüzyılın hemen başında meydana gelen ve Avrupa kaynaklarında “uzun savaş” olarak adlandırılan Osmanlı-Avusturya savaşı ve aynı dönemdeki Celali isyanları ile artan bunalımın (Faroqhi, 1997: 208) yarattığı tahribatla başlayan ve ciddi reform hareketlerinin yaşandığı Tanzimata kadar geçen dönem de klasik dönem içerisindeki, kırılma ve çözülmeye dönemi olarak kabul edilebilir. Ancak çalışmada klasik dönem olarak öncelikle kırılma ve çözülmeye öncesi, devletin gücünün zirvesine eriştiği onaltıncı yüzyıla kadar geçen dönemin iktisadi özellikleri kısaca tahlil edildikten sonra, çözülmeye ve nedenleri araştırılacaktır.

2. Klasik İktisadi Düzenin Dayandığı Normatif Temeller

Klasik dönemi tanımlarken kullanılan otoriter yönetimden kasıt, tam bir devlet kontrolüdür. Dönem incelendiği zaman, devletin üretim faktörleri üzerinde tam bir kontrolü görülmektedir. Üretim kararlarında ise, hakim düşünce, kendine yeter bir üretimin gerçekleştirilmesidir. Devlet onyedinci yüzyılın ortalarına kadar ihtiyacı olan malları kendi üretmeye gayret ettiğinden, ülkeden para çıkışına da çok fazla izin vermemiştir (Uzunçarşılı, 1975: 692). Ancak bunun, ithalat kısıtlanıyor anlamında düşünülmemesi gerekir. Çünkü içerdeki mal arzını olabildiğince yüksek tutma politikası, dış ticaret politikasını ithalatın teşviki lehine oluşturmuştur. Bu yüzden ithalat, yurt içinde üretilmeyen veya az üretilenin getirilmesi anlamında arzu edilen bir faaliyet olarak görülmüş, devlet için önemli bazı sektörler haricinde ithalata müdahale edilmemiştir (Genç, 2000: 88-89). Bu konuda Merkantilizmin tersi bir politika görülse de, yönetim, devlet gelirleri konusunda Merkantilizme uyan bir politika izlemiştir. Hazine gelirlerini olabildiğince yüksek tutmaya gayret etmiş, belirli bir seviyenin altına düşmemesini sağlamıştır. Bunu da harcamaları kısma yoluna giderek sağlamaya çalışmıştır.

Bütün üretim faktörlerinde olduğu gibi toprakta da tam bir hakimiyet sahibi olan Devletin, klasik dönemde savaş harcamalarını önemli ölçüde karşılayan “Miri Mübayaa” (Genç, 2000: 89) rejimi¹ önemli bir yere sahiptir. Buna göre Devlet ihtiyaç duyduğu mal ve hizmetleri üreticilerden aynı vergi şeklinde çok ucuza alabilmektedir ki, ithalat ve ihracat arasındaki olumsuz farkı önemsemeyen Devletin de belki en önemli finans kaynağı olarak bu toprak gelirleri kalmaktadır. Bu yüzden tarımın ülke için en büyük hatta yegane geçim kaynağı olduğunu düşündüğümüzde konunun önemi daha net ortaya çıkmaktadır. Bu yüzden Osmanlıda toprak düzeni klasik olarak adlandırılan dönemin en önemli yapı taşıdır.

¹ Genç'in (2000: 89), miri mübayaa olarak adlandırdığı sistem, Osmanlı Devletinde toprakların mülkiyet ve kontrol hakkı tamamen devletin elinde kalarak, Barkan'ın (1980: 127-128) deyişiyle nasyonalize edilmesidir. Osmanlı toprak sisteminin temelini oluşturan bu miri toprak rejimi devletin merkeziyetçi otoritesinin bir simgesidir. Mülkiyet hakkı devlette kalmakla birlikte, vergi gelirleri karşılığı toprakların çeşitli şekillerde kullanım haklarının verildiği görülmektedir.

Daha önce klasik olarak tabir edilen dönemde, toprakta da tam bir devlet kontrolünün olduğunun altı çizilmişti. Gerçekten Osmanlı Devletinde mülkiyet hakkını devlet eline almış, bu da toprağın miri topraklar olarak anılmasına neden olmuştur. Bu açıdan bakıldığı zaman devletle, toprağı işleyen köylü arasında bir kiracılık ilişkisi doğmaktaysa da, kiranın bir vergi şeklini alması ve toprağın babadan oğula geçebilmesi, Barkan'ın (1980: 128) deyimiyle, “kiracılığın mahsurlarını hissedilemez” hale getirmiştir. Her ne kadar babadan oğula geçebilse de, köylünün toprak üzerinde hemen hiç tasarruf hakkı bulunmamaktadır. Köylü toprağı satmak, kiraya vermek, hibe veya istediğı kişiye vasiyet etmek, tarlasını istediğı şekilde ekmek veya boş bırakmak gibi haklara sahip değildir. Çünkü köylü, “çift” olarak tabir edilen, geçimini sağlayacak kadar toprağı işlemek, devlet adına her köyde bulunan sipahilere vergisini vermekle yükümlüdür (Barkan, 1980: 128-129). İşte kısaca Tımar sistemi olarak adlandırılan bu sistem, Osmanlı İmparatorluğu'nun doğduğu topraklar itibarıyla, çeşitli etkileşimler sonucu kendi gereklerine uygun hale getirdiğı bir sistem olarak düşünülebilir. Ancak bu etkileşimin kaynağının tespiti konusunda tarihçiler arasında tam bir görüş birliğinin olmadığı görülmektedir. Gerçekten de ülkenin gelişmesinde ve büyümesinde önemli yere sahip sistemin, devletin kuruluşuyla birlikte başladığını düşünmenin de tarihsel gelişimin gerçeklerine uygun düşmeyeceğı kesindir. Öyle de olsa eski Türk devletlerinin, özellikle de Anadolu Selçuklu devletinin mirası üzerinde büyüyen Devletin, bu devletlerin birçok kurumundan etkilendiğı yapılan çalışmalarda ortaya konmaktadır.²

Görüldüğü gibi, çağının gelişmiş tarım toplumlarının da temel sistemi olarak kabul edilebilecek miri toprak rejimini, kendi gereklerine uygun hale getirerek oluşturduğu tımar sistemi, Osmanlı iktisadi hayatına yön veren en önemli unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak burada özellikle, tımar sistemine yön veren Osmanlı merkezi bürokratik yapısı ile Avrupa'daki kapitalizm öncesi görülen feodal yapıyı ayırmak gerekir. Çünkü feodal yapıda derebeyinin, sahip olduğu toprak üzerinde tam bir mülkiyet hakkına haiz ve toprak rantına doğrudan doğruya, tam sahip olduğu görülmektedir. Ayrıca merkezi yetkinin yokluğu veya zayıflığı da bu sistemin önemli bir özelliğini oluşturmaktadır (Gürsel, 1983: 20-21). Özyüksel (1993: 37), merkezi yönetim ile derebeyleri arasındaki ilişkiyi şu şekilde özetlemiştir; “... Derebeyleri kendi malikânelerinde bir kral gibi özgür yaşamaktadırlar. Kral artık sadece eşitler arasında birinci konumundadır ve aslında derebeylerinin krala değil, kralın derebeylerine ihtiyacı vardır. Çünkü kral savaşlarda, derebeylerinin askeri güç getirmemeleri durumunda ordu bile toplayamamaktadır.” Bu yüzden sahip oldukları topraklarda ekonomik olduğu kadar sosyal hayatı da düzenleyen derebeylerinin oluşturduğu feodal yapının, yukarıda özetlediğimiz kadarıyla Osmanlıdaki toprak sisteminden önemli ayrılıklar gösterdiği açıktır. Öncelikle Osmanlıda devletin, üretim araçlarını denetimi altında tuttuğunu ve üretimi örgütlemek amacıyla sürekli ve sistemli müdahalelerde bulunduğunu söyleyebiliriz. Sosyal hayatın her alanına yayılan bu sürekli müdahalenin getirdiğı sonuç, feodalizmin aksine siyasi iktidarın güçlü bir biçimde merkezileşmesidir (Yerasimos, 1974: 95). Pamuk (1990: 79) da, feodal üretim tarzıyla ayrılığı açıklarken, Osmanlı toplumsal kurumlarına egemen olan yapıyı

² Barkan (1980), Çavdar (2003), Köprülü (1981), İnalçık (1996) yukarıda incelenen eserlerinde Tımar sistemine benzer yöntemlerin Osmanlı Devletinden önce de uygulandığını ortaya koymuşlardır. Ancak Guicciardini başta olmak üzere bazı tarihçiler, tarihsel emsal göstermenin geçerli olabilmesi için aynı koşulların hüküm sürüyor olması gerektiğini, çoğunlukla da bu koşulların değişmiş olacağını, bu yüzden tarihsel benzerliklere dayanarak hareket etmenin güvenilir olmayabileceğini savunmuşlardır. Konu hakkında daha geniş bilgi için bkz. (Tosh 1997: 12-13).

“vergisel üretim tarzı” olarak tanımlamıştır. Gerçekten, malikane toprak yapıları da dahil olmak üzere, toprak yapıları ile merkez arasındaki vergisel ilişki, merkezi denetimin varlığının veya olması gereğinin en önemli kanıtıdır. Buradan yola çıkarak, Osmanlıda toprak mülkiyetinin, feodal yapının aksine büyük ölçüde devlete ait olduğu yargısına varmak yanlış olmayacaktır. Bu bakımdan Osmanlıda, toprak rantının kullanım biçimine ve bölüşümüne devlet karar vermektedir ve sınırlı da olsa tımar sisteminin dışında kalan diğer tasarruf şekillerinde de devletin yine etkin denetiminin olduğu görülmektedir.

Her ne kadar klasik Osmanlı iktisadi düzeninin toprak sistemine dayandığı görülse de, buradan çıkan sonuç, kısaca değindiğimiz Osmanlı klasik sisteminin temel koruyucusunun aslında devletin gelenekçi yapısı olarak görülmektedir. Bütün bu yapı içerisinde, şeriat kuralları, Padişahın çıkarmış olduğu kanunnameler, örf ve adet kuralları yer almaktadır ve gelenekçilik, sıkı şekilde uyulması gereken bir ilke niteliğindedir. Yüzyıllar boyunca kullanılan “Kadimden olagelene aykırı iş yapılmaması” (Genç, 1989: 182) deyiimi de bunun göstergesi olarak kabul edilmelidir. Bu bakımdan devlet, ekonomik hayatı, bunu belirleyen kişileri tam bir askeri disiplinle kontrol altına almış, iktisadi yaşamın her köşesine müdahale etmiştir. En önemlisi de, devlet bu politikalarını daima muhafaza yoluna gitmiş, her türlü değişme eğilimlerini engellemiştir. Bu yüzden klasik dönem sonunda da bu politikalar uzun süre etkisini göstermeye devam ederek, değişim sürecinin uzamasına neden olmuştur. Ancak onaltıncı yüzyılın sonlarına kadar işleyen sistem, iç ve dış etkenlerin tesiriyle bozulma sürecine girmiştir.

3. Klasik İktisadi Düzenin Bozulması Ve Bozulmanın Nedenleri

Osmanlı iktisadi düzeninin bozulma sürecini kesin bir tarihle başlatmanın zor olduğu açıktır. Ancak kesin olan, birbirine bağlı birçok iç ve dış gelişmenin, onaltıncı yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı İmparatorluğu’nu etkisi altına alması ve sonucunda askeri, sosyal ve iktisadi alanda oluşan kırılma ve çözümlerdir. Bu süreç sonunda kurumsal yapıda meydana gelen bozulmalar, merkezi otoritenin zayıflamasıyla birlikte dağılma sürecini hızlandırmış, zaman zaman yapılan ıslahat hareketleri dağılma sürecinin önüne geçememiştir. Modelde, klasik iktisadi düzenin bozulmasının, hatta bozulma nedeninin temel çerçevesini toprak sisteminde meydana gelen değişiklikler oluşturacaktır. Her ne kadar bunu temel neden olarak görsek de, içte ve dışta Osmanlı toprak sistemini etkileyen süreci de unutmamak gerekir. Bu yüzden ana hatlarıyla bu sürece değindikten sonra toprak sistemindeki yozlaşma üzerinde durmak doğru olacaktır.

Öncelikle Avrupa’da, 1500’lü yıllardan itibaren insanların dünyayı anlama biçimlerinde ve bütün düşünce yapısında önemli bir değişimin yerleşmeye başladığı görülmektedir. Ortaçağ dünya görüşünü temsil eden, Tanrı, insan ruhu, ahlakla ilişkili meseleler yerini, bilimsel gözlem, deney, matematik, fizik, astronomi gibi dünyayı maddi anlamda çözmeye dönük yeni bir anlayışa bırakmıştır. Copernicus, Galileo, Newton ile zirveye ulaşan yenedünya anlayışı, Descartes’in doğayı matematiksel yorumlama ve Bacon’un bilgiyi doğaya hükmetme amaçlı kullanma yolunu açması bilimsel devrim olarak nitelenirken, teknolojik gelişmeye de kapı açmıştır. (Capra, 1992: 53-56) Bu sayede ortaçağın, uzun süre sorgulanmasına izin verilmeyen Kilise eksenli normatif değerleri, bilimsel devrimin buluşları karşısında yerle bir olmaktan kurtulamamıştır. İşte Osmanlı’nın günlük kazançlar peşinde koştuğu Bu dönemde, Batı, hem Osmanlı’nın baskısı, hem de mezhep çatışmaları nedeniyle

kaynamaktadır. Bu ortamda Katolisizme başkaldıran insanlar, yeni bir mezhep olan Protestanlığı yaratmışlardır. Katoliklere göre zenginin cennete girmesi iğne deliğinden geçmesi kadar zordur. Ancak Protestan papazlar bunu ters yüz edip “çalışıp kazanan ve biriktiren Tanrının sevgilisidir” (Sayar, 2001: 47) diyerek, bir yerde dinin engel olduğu görüşleri terk etmiş³, kapitalizme giden yolu açmışlardır. İşte bu şekilde feodalizmin çöküşüyle hız kazanan bu inançla birlikte Avrupa’da, toplumsal sistemde ve üretim ilişkilerinde meydana gelen dönüşümün, tüm dünyayı olduğu gibi Osmanlıyı da etkilediği bir gerçektir. Bu önemli dönüşüm kısaca feodalizmden, kapitalizme geçiş olarak özetlenebilir. Artık teknolojinin ilerlemesi feodalizmin sonunu getirirken, din kaynaklı aristokrasinin yerini, merkantil sınıfa bırakmaya başlaması üretim ilişkilerinin de değişmesine neden olmuştur. (Zimmerman, 1964: 85-86) Bu şekilde özetlediğimizde ortaya çıkan üretimsel sonuç ise, üreticinin doğrudan kapitaliste bağımlı duruma geldiği, üretim tarzındaki değişimin (Dobb, 1992: 17) gerçekleşmesidir. Kapitalizme açılan bu yolda zamanla, insanlık için yepyeni bir yaşam biçimi, toplumsal değişimle birlikte kendini göstermiştir. Toplumsal yaşamda herkesin yetki ve sorumluluk yüklenerek herhangi bir kimse olmaktan çıkıp, belirli bir kişi, birey olmaya başlaması gerçek toplum olma yolunda önemli bir aşama olarak karşımıza çıkmaktadır. (Bobaroğlu, 2002: 18-19). Ulusal devletlerin doğuşuyla sonuçlanan bu süreç, sermaye birikiminin desteklediği teknolojik ilerlemenin etkisiyle Avrupa kaynaklı yayılma politikasını gündeme getirmiştir. (Wallerstein, Kasaba, 1983: 41). İşte Osmanlı Devletine dış dinamiklerin etkisi de bu noktadan sonra başlamaktadır. Avrupa’da yaşanan bu evrim sürecine, normatif değerlerine sıkı sıkıya bağlı, değişime izin vermeyen yapısıyla kayıtsız kalan Osmanlı Devleti, Avrupa eksenli yayılma politikasının etkilerine karşı savunmasız kalmıştır.

Avrupa’da yaşanan bu gelişmelerin, Osmanlı Devleti üzerinde iki önemli etkisi olmuştur. Bunlardan biri Osmanlı ticaret yollarının önemini yitirmesidir. Çünkü birbiri ardısıra gelen keşifler sonucu Batılılar açık denizlerde büyük pazarlar bulmuşlar, bu kıtalarda istedikleri gibi hareket ederek bir anlamda dünyayı kendi vatanları haline getirmişlerdir. En önemlisi de, Hint yolunun bulunması ve Süveyş Kanalı’nın açılmasıyla, Osmanlı’nın bütün ticaret yollarını öldürmüşlerdir (Ülken, 1966: 47). İpek ve Baharat yolunun Osmanlı Devleti için mali açıdan hayati önemi bilindiğine göre, bu yolların işlemez hale gelmesi, önemli gelir kaybına neden olmuştur. Avrupa’daki gelişmelerin ikinci bir önemli etkisi ise fiyat hareketlerinin yıkıcı tesiridir. Avrupa’da yükselen fiyatlar ve artan nüfus sonucu karşılanamayan talep, Osmanlı Devletindeki çeşitli gıda ve hammaddeleri bu ülkelere çekmiş, ülke kaynakları hammadde stoğu olarak görülmeye başlanmıştır (Özyüksel, 1993: 128). Daha önce ülkede, Merkantilizmin tersi, ihracatı kısıtlayan politikanın izlendiğini belirtmiştik. Buna rağmen satışlar özellikle kaçak yollardan artmış, bu da İspanya’dan Avrupa’ya akan değerli madenlerin bir bölümünün ülkeye girişini sağlayarak, fiyatlar üzerindeki enflasyonist baskıyı artırmıştır. Ayrıca asıl önemli olan, bu şekildeki mal çıkışı, Osmanlı’nın kendi nüfus artışıyla birleşince, ülkenin kendine yeter üretim sisteminin aksamasına, dolayısıyla da geleneksel yeniden dağıtım işlevinin tehdit altına girmesine neden olmuştur (Wallerstein, Kasaba, 1983: 44).

³ Zimmerman’a (1964: 86) göre zenginliğin, dinin veya Hıristiyanlığın önünde bir engel olmadığı ilk kez onüçüncü yüzyılda, Papaz bir filozof olan Thomas Aquinas tarafından savunulmuştur. Thomas, ihtiyatlı ve adil veya namuslu iş adamını, iyi karşılanan, halk tabakasından bir Hıristiyan olarak kabul etmiş, “liyakatli fakir” kadar, “tedbirli zengin” in de cennete girebileceğini öne sürmüştür.

Bu şekilde Avrupa'daki gelişmelerin etkisinin yanında, Osmanlı İmparatorluğu'nun kendi iç dinamiklerindeki değişimler de sistemin çöküşünde önemli rol oynamıştır. Nüfus artışı bunlardan biridir ki, onaltıncı yüzyılın sonlarında, ekim alanlarının daralmasına neden olmuştur. Aynı dönemdeki dış talep artışı da dışsatımı kaçak yollardan artırarak Osmanlı ekonomisini bunalım konjonktürüne sokmuş, kırsal kesim, kentlerin talebini karşılayamaz hale gelmiş, 1580'lerden itibaren ülkede iktisadi canlılık kaybolarak (Pamuk, 1990: 95), Osmanlı'nın geleneksel kendine yeter politikası ağır darbe almıştır.

Bunun yanında devletin önceden beri izlediği bir politika, yani ithalatı teşvik politikası, Avrupa'daki ekonomik canlılığın tesiriyle bambaşka sorunları beraberinde getirmiştir. Bu dönemde yenedünya ekonomisinin etkisiyle, devletlerarası sistemin gelişmesine rağmen, başta İngiltere, Fransa, Hollanda olmak üzere birçok Avrupa devletinin değerli maden stoğunu artırmaya yönelik merkantilist politika izlemeleri (Özyüksel, 1993: 127), bu devletleri, üretim artışının da etkisiyle yeni pazarlar aramaya yöneltmiştir. Devlet desteğini alarak deniz aşırı topraklarda koloniler kurup, yabancı pazarlara mallarını sokabilen Avrupalı tüccarlar için (Kazgan, 1999: 26), ithalatı teşvik politikası nedeniyle Osmanlı pazarına girmek hiç de zor olmamıştır. Bunun sonucunda, önce İngiliz malları, sonra Hollanda ve Fransız mallarının Osmanlı pazarlarını istila süreci başlamıştır (Ülken, 1966: 39). Bu sürecin en önemli etkisinin Osmanlı el sanatları üzerinde olduğu görülmektedir. Çünkü artan ithalatla birlikte zamanla halkın tüketim eğilimindeki değişme, ithal malları lehine oluşunca yerli üretim yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştır. Cevdet Paşa (1986 cilt.1: 20), bu tehlikeli gelişmeyi özellikle İstanbul içinde artan alışverişin ithal malları lehine değişmesine bağlamaktadır.

Devletin klasik düzenine darbe vuran bir diğer unsurun da karşılanamayan savaş maliyetleri olduğu görülmektedir. Aslında kuruluşundan itibaren savaşlarla geçen uzun yüzyıllarda böyle bir sorunla karşılaşmayan ülkenin, onaltıncı yüzyılın sonlarından itibaren sonuç alınamayan savaşlarla karşılaşmasını, düşmanlarının kuvvetlenmesinde aramak gerekmektedir. Zaferle sonuçlanan ve hazineye gelir sağlayan savaşlar yerini, zor, masraflı mücadelelere bırakmış, onaltıncı yüzyılın son çeyreğinde İran ve Avusturya ile yapılan savaşlarda olduğu gibi uzun süre devam etmiştir (Pamuk, 1990: 102). Faroqi'ye (1997: 208-210) göre bu olgu, klasik sistemde meydana gelen bunalımın en önemli nedenini oluşturmaktadır. Çünkü Devletin büyümesiyle artan uzaklıklar, savaşların pahalılaşmasına neden olduğu gibi, son teknolojiyle donatılan büyük ordularla uzun süren savaşlar karşılanması güç harcamaları gerektirmiştir.

Yukarıda sıralanan nedenlerle hazinenin gelir-gider dengesinin bozulması, çaresiz kalan devleti iktisadi sisteminin temelini oluşturan tımar sisteminde değişiklik yapmaya itmiş, vergilerin artırılması, toprakların iltizama⁴ verilmesi gibi önlemler nedeniyle bir başka sıkıntı kaynağı da tarım kesiminin üzerine çökmüştür. İşte Osmanlı iktisadi düzenindeki çöküşün asıl habercisi de bu değişiklik olmuştur. Çünkü klasik dönemde devlet, toprakların yönetilmesi ve vergilendirmenin kontrolünü tımar sistemi sayesinde sağlarken, bu sistemin yerine alternatif

⁴ Tımar sisteminde meydana gelen aksaklıklar ve artan gelir ihtiyacı, devleti daha hızlı ve kesin bir mekanizma arayışına yöneltmiş, giderlerin karşılanmasında hayati öneme sahip olan vergilerin toplanması ve nakdi olarak devlete intikali iltizam usulü ile gerçekleştirilmeye başlanmıştır. Buna göre herhangi bir yerin vergisini toplama görevi özel teşebbüs mahiyetindeki kişilere, açık artırma yoluyla verilerek, nakdi olarak tahsili yoluna gidilmiştir. Konu hakkında daha geniş bilgi için bkz. (Genç, 1975: 232; İhsanoğlu, 1998: 543-544).

bir düzen getirememiş, bu da kontrolü dışında gelişen farklı yapılanmalara neden olmuştur. En önemlisi imparatorluklar sistemi olarak tanımladığımız miri toprak rejiminin ortadan kalkması, bu sayede toprakta devlet kontrolünün yerine yeni toprak ağalarının geçmesidir ki, bu da zaten verimliliği artırılmayan tarımsal üretimi daha da çaresiz bir duruma düşürmüştür.

Tımar sisteminin yerini alan iltizam sisteminin kırsal bölgede, özellikle Rumeli’de, üretim ilişkilerinin yavaş yavaş değişmesine neden olduğu görülmektedir. Bu sistemin Tımar sisteminin tersine daha özerk olması mültezimlerin günün gereklerine göre, vergilendirme başta olmak üzere, üretimi istedikleri gibi yönlendirebilmelerini sağlamıştır. Vergilendirmede keyfi davranışlar ve tefeciliğin artması köylü kesiminin zamanla topraklarından kopmaları sonucunu da geciktirmemiştir (Wallerstein, Kasaba, 1983: 44). Çünkü, bir yörenin vergi gelirini açık artırma yoluyla alan mültezimin, devlete ödediği bedeli çıkardıktan sonra kar amacıyla kat kat fazlasını çıkarma yoluna gitmesi beklenen bir sonuçtur aslında (Barkan, 1980: 803).

İşte tarım kesimi üzerindeki baskının ve tefeciliğin artması, köylünün toprağını terk etmesi gibi olayların bir araya gelmesiyle çiftliklerin genişlemesi, önemli bir siyasal güce de erişen ayanları⁵ ortaya çıkarmıştır (Wallerstein, Kasaba, 1983: 45). Aslında ayanlığın, Osmanlı Devletinin hiç de yabancı olmadığı bir uygulama olduğu görülmektedir. Çünkü yörenin ileri gelenlerinden birinin halk tarafından seçilmesiyle görevlendirilen ayanlar, devletle halk arasında aracılık işlevini yerine getirmektedirler. Bu yüzden devlet bir iş için vilayetlere ferman gönderdiği zaman fermanda bunları “Ayan-ı Vilayet” olarak zikretmiştir (Uzunçarşılı, 1978: 436). Buna göre onbeş ve onaltıncı yüzyıllarda da varolan ayan sınıfının, bu dönemden sonra da, sosyal ve iktisadi bozulmanın tesiriyle nüfuslarını iyice artırıp tehlike haline gelmelerine rağmen, hala devletle halk arasındaki aracılık görevlerine devam ettikleri görülmektedir. Çünkü tımar sisteminin bozulduğu, devletin toprak üzerindeki hakimiyetinin azaldığı onyedinci yüzyıldan sonra da vilayetle ilgili işlerde ayan-ı vilayet adıyla fermanlarda anılmaya devam etmişlerdir. Ancak bu kez devlet daha çok, zor durumda kaldığı zaman, örneğin acil gelir ihtiyacı dolayısıyla vergi toplayabilmek için veya bir eşkıyanın yakalanabilmesi için, ayanların nüfuzlarından yararlanma yoluna gitmiştir (Göçek, 1999: 137). Artık sistemin yozlaşmasıyla birlikte ayanların halk tarafından benimsenip seçilmesinden çok, rüşvetle göreve geldikleri düşünülürse, aracılık kuvvetini uyguladıkları baskı ve şiddetten aldıklarını anlamak zor olmayacaktır. Bunun yanısıra, Onyedinci yüzyılın sonlarında taşrada, devlete başkaldıran unsurlara ve eşkıyalara karşı halkı korumak amacıyla devletin izniyle milis örgütleri kurulmuştur. Pamuk’a (1990: 123) göre, ayanların bu milis örgütlerinin başına geçmesi, güçlerinin artması sürecinde dönüm noktası olmuştur. Bundan sonra ayanlar, valilerin yetkisindeki mütesellimlikleri⁶ ellerine geçirmişler, onsekizinci yüzyıla gelindiğinde mütesellim seçme yetkisini bizzat kullanarak, buldukları bölgede validen daha üstün bir konuma yerleşmişlerdir. Bu dönemde devletten kaçanların veya devlete vergi vermek istemeyenlerin ayanların çiftliklerine sığınması (Özkaya, 1977: 25) ne kadar güçlü konuma geldiklerini göstermektedir.

⁵ Bir yerin ileri gelenleri olarak tanımlanmaktadır. (Yeğin, Badıllı, 1981: 146). Osmanlıda şehir ve kasabalarda yaşayan nüfuzlu aileler onbeş ve onaltıncı yüzyıllardan itibaren eşraf veya ayan olarak anılmışlardır.

⁶ Tanzimattan önce vali ve mutasarrıfların yetkisinde bulunan sancak ve kazaların idaresine memur edilen kimseler. (Yeğin, Badıllı, 1981: 1617).

Aslında, tehlikenin boyutlarını gören Koçi Bey dördüncü Murat'a yazdığı risalesinde tehlikeyi şu şekilde iletmiştir: "Tımarların durumu düzeltilmez, İstanbul tarafından müdahale olunur, hakkı olan ve olmayanlar ayırt edilmeden herkese verilirse tımar ve zeametler ekabir ve ayan müdahalesinden kurtulamaz." (Kurt, 1998: 12-14; Özkaya, 1977: 25). İncelendiği kadarıyla onsekizinci yüzyıldaki ayanların konumu, Koçi Beyin ikazlarının göz ardı edildiğini göstermektedir. Geleneksel iktisadi düzenin yok olduğunu gösteren bu gelişmeler Osmanlı Devleti için bir dönüm noktası olarak kabul edilmelidir. Çünkü artık, imparatorluklar rejimi olarak tanımladığımız miri toprak rejiminden söz etmek mümkün değildir.

Ancak Osmanlı iktisadi sistemindeki çöküş bununla sınırlı kalmamıştır. Merkezi yönetimdeki zayıflık Avrupa'nın, mali ve iktisadi sızma planlarını da başarıyla uygulamalarını sağlamıştır. Ülkede üretilen gıda mallarına Avrupa'da artan talep, bu ülkelerin imtiyaz isteklerini artırmış (Wallerstein, Kasaba, 1983: 46), Anadolu ve Doğu Akdeniz'in diğer bölgelerine eski ticaret yollarını tekrar çekebilmenin yollarını arayan Devletin de bu imtiyazları, yarar sağlama düşüncesiyle kabul etmesi, imtiyazlar düzeninin genişleyerek devam etmesini sağlamıştır. Bu imtiyaz ve kapitülasyonlar bir yana, Batı kapitalizminin Osmanlılardan aldığı en önemli ödün 1838 İngiliz Ticaret antlaşmasıdır ki, bu imtiyazlardan daha sonra diğer Avrupa ülkeleri de yararlanmışlardır. Bu antlaşma önemlidir, çünkü artık Osmanlı'nın açık pazar olması hususu resmileşmiştir. İngiliz Ticaret Antlaşması, iktisadi düşünce akımlarının ortak amacını oluşturan kapitalizmin Osmanlı topraklarına yerleşmesi sonucunu doğurmuştur. Tabii istenen buyusa, yabancı tüccarların ve onların temsilcilerinin ülkeye mal ihraç etmek, iç ticaret amacıyla mal satın alma ve satma konusunda tamamen özgür kılınmaları gerçekleşmiştir. Öyle ki, devlet tarafından verilen tüm tekeller kaldırılmış ve İngiliz tüccarlarının serbestçe mal satın alma ve satma faaliyetlerinden yüzde 12'lik vergi dışında tüm vergilerden feragat edilmiştir (Keyder, 1985: 642). Aslında Kıray'a (1995: 176) göre, devlet bu gelişmeye bilerek göz yummuştur. Amaç ise merkezi otoriteye tehdit haline gelen ayanın önünü kesmektir. Ancak devlet bir tehlikeden kaçarken, daha büyük bir tehlikenin varlığını belki çaresizlikten kabullenmiş olmaktadır. Daha sonra büyük tartışmalara yol açacak olan bu tehlike, ülkeyi açık pazar haline getirecek ve yerli sermayenin gelişmesini engelleyecektir.

Bu şekilde iktisadi ve idari yozlaşmanın etkisini toplumun bütün kurumlarında görmek mümkündür. Ancak çöküşün belki de son durağı eğitim sisteminin bozulmasıdır. Gevgili (1990: 30), Osmanlı Devletinin son dönemindeki eğitim sisteminin içinde bulunduğu durumu, yenileşmenin önündeki en büyük engel olarak da görmektedir. Ona göre çoğu bağnaz ve fanatik çevreler, gelenekleri koruma özlemine yönelik amaçlarla kendi dünya görüşlerinin yerini alacak modern bilgi ve tekniklere karşı çıkmışlardır. Bunun en etkili yolu da elbette eğitim sistemini kontrol altında tutmak ve yeni düşüncelere izin vermemektir. Buna paralel olarak Osmanlıda diğer alanlarda çöküşle birlikte eğitimin gerilemesini, Cevdet Paşa da (1972: 163), "ilim adamlığının güç sahiplerine verilen bir paye haline gelmesi" sözleriyle özetlemektedir. Şu sözleri bir devletin ilerlemesinde en önemli yere sahip olması gereken ilim adamlığının düştüğü durumu ortaya koymasından, günümüzde dahi ibret alınması gereken tezadın daha o dönemde nasıl yerleşmeye başladığını göstermesi bakımından önemlidir.

“Böyle düşük ve cahil kimselerin ilim mesleğine girmesi alimlerin namus duygularını incitmekte ve halk gözünde değer ve itibarlarını bırakmadığı gibi Devlet önünde de namuslarına itibar olunmayıp mültezim ve haraççı gibilerinin imhaları ile işten el çektirilir olduklarından içlerinde doğru olarak ulema ve suleha bulunan kimseler de ırz ve namuslarını koruyabilmek için zalimlere boyun eğmeye ve dediklerini yapmaya mecbur olurlardı.” (Cevdet Paşa, 1972: 163).

4.Sonuç

Aslında daha onyedinci yüzyılda Koçi Bey Risalesi’nden sonra, ardarda gelen birçok layihalar ve siyasetnameler, siyasi-iktisadi düzendeki sarsıntının tehlikesini görmüş, fakat önlerindeki Batı toplumunun bünyesinin iktisadi evrimini bilmedikleri için, düzelme çaresini ya geçmişe dönme çabalarında ya da hayali ve ideal bir toplum hasretinde bulmuşlardır. Ancak Osmanlı Devletinin yeniliklere kapalı bünyesi bu kıvılcıkları bile aykırı olarak değerlendirmiştir. Bu yüzden ülke uzun süre, Batı medeniyetinin kenarında, hatta belki de Anadolu’ya yerleştiği zamandan beri onunla temas halinde olduğu halde ciddi hiçbir karar verememiştir. Fakat 18. yüzyıldan beri sürekli yenilişler bu noktada da şüphe uyandırmış, Batıyı anlamakta güçlük çekenler, kısa süre öncesine kadar Osmanlı vilayeti Mısır’ın Batı tekniğiyle hazırladığı ordusu ile nasıl başarılar kazandığını ve İmparatorluğu tehlikeye düşürdüğünü⁷ görmekte gecikmemişlerdir. Her ne kadar dönem dönem bu gidişi gören ve çareler öne sürenler olsa da, aslında hiçbir zaman net ve kararlı adımlar atılamamıştır. Gerçekleştirilmeye çalışılan dönüşüm hareketleri, her zaman, karşısında değişimi sindiremeyen kitleleri bulmuştur. Hatta çoğu zaman değişimin bizzat taraftarlarının dahi, olması gereken değişimi hazmedemediklerini ibretle görmek mümkündür. Görüldüğü gibi iki önemli temel sorun Osmanlı İmparatorluğunun ekonomik çöküşünü hızlandırmıştır. Birincisi, içerde, ülkenin kendine yeter üretim politikasının sekteye uğramasıdır. Bu bağlamda, ihracattan kaçınan, sadece zorunlu tüketim malları ithalatına izin veren sistemin, zamanla lüks tüketim malların ithalatına yönelmesi ve temel tüketim mallarını, ara malları ihraç etmesi, klasik kendine yeter dönemin sonunu getirmiştir. Ülkenin gelir gider dengesini bozan bu gelişme, dışarıda bu değişimden yararlanmak isteyenleri harekete geçirmiştir. Avrupa mallarına olan talebin artması, merkezi yönetimin zayıflığının da etkisiyle yabancıların imtiyaz isteklerini gerçekleştirmelerine neden olmuş, bu da ülkeyi zamanla açık pazar haline getirmiştir. İşte bütün bu gelişmeler ülkenin normatif iktisadi yapısının onarılamaz derecede bozulmasına neden olurken, yeni iktisadi düşünceleri özümseme yerine eskiye dönüş çabaşarının başlarda ağırlık kazanması ülke için ancak vakit kaybına neden olmuştur

⁷ Napolyon’un ve Fransız ordularının püskürtülmesinden sonra valiliği ele geçiren Kavalalı Mehmet Ali Paşa, güçlü bir ulusal devlet kurma yolunda politikalar izleyerek İstanbul’a karşı bağımsızlığını ilan etmiştir. Vergi toplamadaki etkinliği, müdahaleci, devlet tekellerine ağırlık veren politikaları, sağladığı mali kaynakları ile sanayileşmeyi başlattığı gibi güçlü bir ordu kurmayı da başarmıştır. Bu sayede İngiltere başta olmak üzere Avrupa ülkelerinin baskılarına direndiği gibi 1930’lu yıllarda Nizip ve Kütahya’da Osmanlı ordularını yenilgiye uğratmıştır (Pamuk, 1990: 159, Ülken, 1966: 47).

5. Kaynakça

- BARKAN, Ömer Lütfi; (1980), *Türkiye’de Toprak Meselesi*, İstanbul, Gözlem Yayınları
- BOBAROĞLU, Metin; (2002), *Aydınlanma Sorunu ve Değerler*, İstanbul: Ayna Yayınevi
- CAPRA, Fritjof (1992); *Batı Düşüncesinde Dönüm Noktası*, Çev. Mustafa Armağan, İstanbul: İnsan Yayınları
- CEVDET PAŞA, Ahmed; (1972), *Tarih-i Cevdet*, İstanbul: Hikmet Yayınları
- CEVDET PAŞA, Ahmed; (1986), *Tezahir*, I. II. III. IV. Ciltler, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınevi
- ÇAVDAR, Tevfik (2003); *Türkiye ekonomisinin tarihi: 1900-1960*, Ankara: İmge Kitabevi
- DOBB, Maurice (1992); *Kapitalizmin Gelişmesi Üzerine İncelemeler*, Çev. F. Akar, İstanbul: Belge Yayınları
- FAROQHİ, Suraiya (1997); “İktisat Tarihi 17. ve 18. yüzyıllar”, *Osmanlı Devleti 1600-1908*, İstanbul: Cem Yayınları
- GENÇ, Mehmet (1975); “Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi”, *Türkiye İktisat tarihi semineri*, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları
- GENÇ, Mehmet (1989); “Osmanlı İktisadi Dünya Görüşünün İlkeleri”, *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Dergisi*, s. 1, 3. Dizi
- GENÇ, Mehmet (2000); *Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet Ve Ekonomi*, İstanbul: Ötüken Yayınları
- GEVGİLİ, Ali (1990); *Türkiye’de Yenileşme Düşüncesi*, Ankara: Bağlam Yayınları
- GÖÇEK, Fatma Müge (1999); *Burjuvazinin Yükselişi, İmparatorluğun Çöküşü*, Ankara: Ayrac Yayınevi
- GÜRSEL, Seyfettin (1983); “Osmanlı Toplumsal Yapısı Ve Kapitalizm”, *Yapıt Toplumsal Araştırmalar Dergisi*, s. 46
- İHSANOĞLU, Ekmelettin (1998); “Osmanlı İktisadi Yapısı”, *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, c. 2. , İstanbul: IRCICA yayınları
- İNALCIK, Halil (1996); “Köy, Köylü ve İmparatorluk”, *Osmanlı İmparatorluğu: Toplum ve Ekonomi Üzerine İncelemeler*, İstanbul: Eren Yayınları
- KAZGAN, Gülten (1999); *Tanzimattan XXI. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi*, İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi
- KEYDER, Çağlar (1985); “Osmanlı Devleti Ve Dünya Ekonomik Sistemi”, *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, c. 3
- KIRAY, Emine (1995); *Osmanlı’da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar*, İstanbul: İletişim Yayınları
- KÖPRÜLÜ, Fuat (1981); *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, İstanbul: Ötüken Yayınları
- KURT, Yılmaz (1998); *Koçi Bey Risalesi*, Ankara: Akçağ Yayınları

AKADEMİK BAKIŞ DERGİSİ

Sayı: 54

Mart - Nisan 2016

Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi

ISSN:1694-528X İktisat ve Girişimcilik Üniversitesi, Türk Dünyası
Kırgız – Türk Sosyal Bilimler Enstitüsü, Celalabat – KIRGIZİSTAN

<http://www.akademikbakis.org>

- ÖZKAYA, Yücel (1977); *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ayanlık*, Ankara: A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Yayınlanmamış Doçentlik Tezi
- ÖZYÜKSEL, Murat (1993); *Feodalite ve Osmanlı Toplumunu*, Bursa: Uludağ Üniversitesi Yayını
- PAMUK, Şevket (1990); *100 Soruda Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi*, İstanbul: Gerçek Yayınevi
- SAYAR, Ahmet Güner (2001); *Osmanlıdan 21. Yüzyıla*, İstanbul: Ötüken Yayınları
- TOSH, John (1997); *Tarihin Peşinde*, Çev. Özden Arıkan, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları
- UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı (1975); *Osmanlı Tarihi*, Ankara: TTK Yayınları, c. 2
- UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı (1978); *Osmanlı Tarihi*, Ankara: TTK Yayınları, c. 4
- ÜLKEN, Hilmi Ziya (1966); *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Konya: Selçuk Yayınları
- WALLERSTEİN, I., R. KASABA, ve H. DECELİ (1983); "Osmanlı İmparatorluğunun Dünya Ekonomisi İle Bütünleşme Süreci", *Toplum ve Bilim*, s. 23
- YEĞİN, Abdullah ve A. BADILLI (1981); *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Büyük Lügat*, İstanbul: Türdav Ofset
- YERASİMOS, Stefanos (1974); *Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye*, c. 1, İstanbul: Gözlem Yayınları
- ZİMMERMAN, Carle C. (1964); *Yeni Sosyoloji Dersleri*, Çev. Amiran Kurktan, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları